e-ISSN 3060-5059
DOI: 10.67227

IJTIMOIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 11

2026

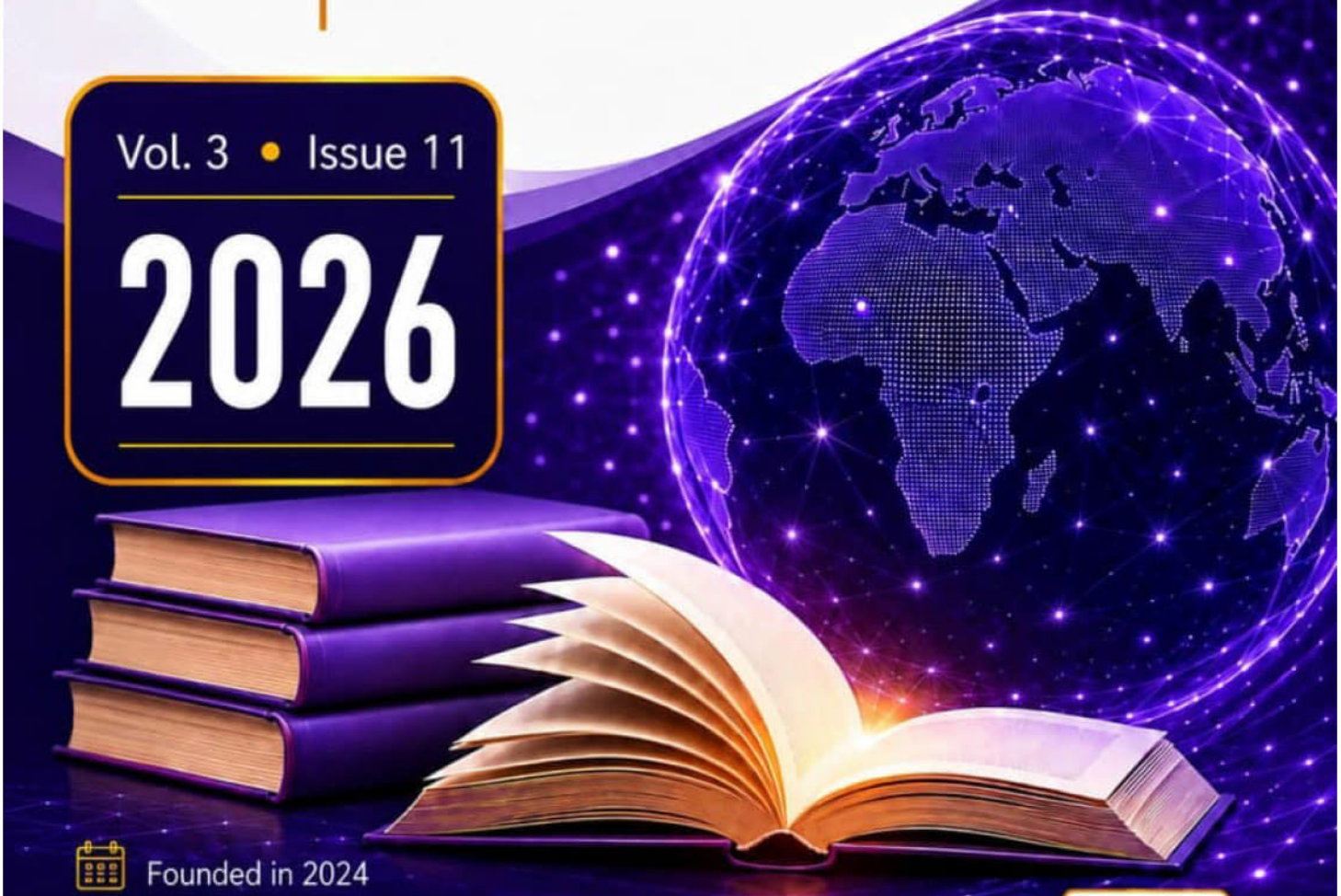

Founded in 2024

publishscience.uz | publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

ISSN 3060-5059 (Online)
Article / Original paper https://doi.org/10.67227/a6g6kh07

TURKISTONDA VAQTLI MATBUOTNING VUJUDGA KELISHI VA RIVOJLANISHIDA SHARQ MA'RIFATPARVARLARI BILAN HAMKORLIK ALOQALARI

Abdurasulov Akmaljon Maxamadjanovich
Namangan davlat pedagogika instituti, tayanch doktorant.
e-mail: abdurasulovakmaljon1987@gmail.com **ORCID**: https://orcid.org/0009-0009-6233-9740

Annotatsiya.
Ushbu maqolada Turkistonda nashr qilingan "Taraqqiy", "Osiyo", "Oyina", "Chayon", "Cho'l Chayon", "Buxoro axbori" va "Ozod Buxoro" kabi gazeta va jurnallarning vujudga kelishi hamda rivojlanishida Sharq ma'rifatparvarlari bilan yo'lga qo'yilgan hamkorlik aloqalarini yoritishga harakat qilingan.
Kalit so'zlar: No'shiravon Yovushev, Rauf Muzaffarov, Mahmud Budayli, "Ulug' Turkiston", Mahmud Tarziy, Ismoil Obidov, Mirzo Jalol Yusufzoda.

СОТРУДНИЧЕСТВО С ВОСТОЧНЫМИ ПРОСВЕТИТЕЛЯМИ В СТАНОВЛЕНИИ И РАЗВИТИИ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ ПЕЧАТИ В ТУРКЕСТАНЕ

Абдурасулов Акмалжон Махамаджанович
Наманганский государственный педагогический институт, докторант (PhD).

Аннотация.
В статье предпринята попытка осветить сотрудничество с восточными просветителями в процессе становления и развития газет и журналов, издававшихся в Туркестане, таких как «Тараккий», «Осиё», «Ойина», «Чаён», «Чул Чаён», «Бухоро ахбори» и «Озод Бухоро».
Ключевые слова: Нуширавон Ёвушев, Рауф Музаффаров, Махмуд Будайли, «Улуг Туркистон», Махмуд Тарзий, Исмаил Обидов, Мирзо Джалол Юсуфзода.

COOPERATION WITH EASTERN ENLIGHTENERS IN THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF THE PERIODICAL PRESS IN TURKESTAN

Abdurasulov Akmaljon Maxamadjanovich
Namangan State Pedagogical Institute, PhD Student.

Abstract.
This article attempts to examine cooperation with Eastern enlighteners in the emergence and development of newspapers and magazines published in Turkestan, including *Taraqqiy*, *Osiyo*, *Oyina*, *Chayon*, *Cho'l Chayon*, *Buxoro Axbori*, and *Ozod Buxoro*.
Keywords: No'shiravon Yovushev, Rauf Muzaffarov, Mahmud Budayli, *Ulug' Turkiston*, Mahmud Tarziy, Ismoil Obidov, Mirzo Jalol Yusufzoda.

Kirish. Insoniyat tarixida axborot almashinuviga ehtiyoj doimo juda kuchli bo'lgan. Dastlab turli vositalar orqali axborotga bo'lgan ehtiyojini qondirgan insoniyat keyinchalik maktublar va kitoblar orqali axborotga bo'lgan talabini qondira boshladi. XVII asrdan boshlab asta-sekin axborot yetkazishning yangi vositasi – gazetalar rivojlana boshladi. Gazetalar dastlab oddiygina axborot yetkazish vositasi bo'lgan bo'lsa, keyinroq jamiyatni ijtimoiy-siyosiy jihatdan rivojlantirish uchun ma'rifatparvarlik g'oyalarini targ'ib qila boshladi. Yevropa madaniyatining jadal rivojlanishida, ilm-fanning taraqqiy qilishida gazetalarning ham o'rni beqiyos edi. Dastlab Yevropada paydo bo'lgan matbuot XVIII asr oxirlaridan musulmonlar yashaydigan hududlarda ham shakllana boshladi. Turkiston mintaqasiga esa matbuot Rossiya imperiyasi mustamlakachilari bilan birga kirib keldi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Ushbu maqola tarix fanida qabul qilingan ilmiylik, tarixiylik, xolislik, qiyosiy-mantiqiy tahlil, ketma-ketlik tamoyillari asosida yoritildi. Husayn Shams qalamiga mansub "Matbaachilik tarixi", Z. Abdurashidovning "Tarjimon gazetasidagi Turkiston materiallarining izohli bibliografiyasi", Ziyo Saidning "O'zbek vaqtli matbuoti tarixiga materiallar", U. Dolimovning "Is'hoqxon To'ra Ibrat", Alisher Isoqboyevning "Turkiston ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida tatar-boshqird ma'rifatparvarlarining faoliyati", S. Agzamxo'jayev va Z. Ulug'bekovaning "Al-isloh jurnali – Turkistondagi islohotchilik harakatini o'rganish bo'yicha tarixiy manba", Begali Qosimovning "Milliy uyg'onish", N. Abduazizovaning "O'zbekiston matbuoti tarixi" asarlarida Turkistonda matbaaning vujudga kelishiga doir qimmatli ma'lumotlar berilgan bo'lsa-da, Turkistonda vaqtli matbuotning vujudga kelishi va rivojlanishida Sharq ma'rifatparvarlari bilan olib borilgan hamkorlik aloqalari alohida tadqiqot obyekti sifatida o'rganilmagan.

Muhokama va natijalar. XIX asrning 60–70-yillarida Rossiya imperiyasi Turkistonni zabt etganidan so'ng, o'lkani o'zining xomashyo bazasiga aylantirish va bu zaminning behisob boyliklarini talon-taroj qilish, mintaqada rus madaniyatini yoyish va Turkiston aholisini ruslashtirish uchun kuchli mafkuraviy ta'sir quroli bo'lgan vaqtli matbuotga asos soldi.

Turkistonda birinchi bosmaxonaga 1868-yilda harbiy okrug shtabi huzurida asos solindi. Lekin bu bosmaxona asosan blankalar, buyruqlar va devon uchun materiallar bosib chiqarishga moslashgan edi. Gazetalar yoki kitoblar bosib chiqarish uchun bu litografiyaning texnik imkoniyatlari ancha past bo'lgan. Shu sababli yangi bosmaxona tashkil qilish

zarurati paydo bo‘ldi. Bu bosmaxona rus harflari bilan birga arab harflariga ham ega bo‘lishi mo‘ljallandi. Turkistonning birinchi general-gubernatori Konstantin Petrovich fon Kaufman 1870-yil 20-avgustda turli blankalar, buyruqlar va devon materiallaridan tashqari, gazetalar, jurnallar va kitoblar chop etishga qodir bo‘lgan yangi bosmaxonani Turkiston general-gubernatori devoni qoshida ochish to‘g‘risida farmon chiqardi [1].

Birinchi bosmadan chiqarilgan kitob rus sayyohi N. Seversevning qirq sahifali “Заметки о горной стране у вершин Чу и Нарына и о путях следования через нее в Китайский Туркестан” nomli risolasi edi [2]. Turkistonda birinchi bosmadan chiqarilgan gazeta “Туркестанские ведомости” bo‘lib, unga dastlab N. A. Mayev, uning o‘zbek tilidagi ilovasi “Turkiston viloyatining gazeti”ga esa Shohimardon Ibrohimov muharrirlik qildi. Bugungi maqolamizda biz vaqtli matbuotning rivojlanishida Sharq ma’rifatparvarlari bilan hamkorlik aloqalarini ko‘rib chiqamiz.

Birinchi rus inqilobi natijasida 1905-yil 17-oktabrda Nikolay II tomonidan e’lon qilingan manifestga ko‘ra, mustamlaka xalqlarga ham o‘z gazetalarini nashr qilishga ruxsat berildi. Shundan so‘ng Turkiston o‘lkasida birin-ketin o‘zbek tilida gazeta va jurnallarga asos solindi. Bu gazeta va jurnallarning vujudga kelishi va rivojlanishida tatar, boshqird, ozarbayjon, afg‘on va turk ma’rifatparvarlarining hissasi katta bo‘ldi.

Masalan, 1905–1906-yillarda Qozon badiiy maktabida o‘qigan Ismoil Obidovning faoliyatiga to‘xtalish mumkin. U 1906-yili Toshkentda “Taraqqiy” gazetasini tashkil qilgan. Mazkur gazeta 1906-yil 27-iyundan 1906-yil 20-avgustga qadar chop etilgan [3]. Gazeta haqida Abdulla Avloniyning yozishicha, “Taraqqiy” gazetasining muharriri Ichki Rossiya tatarlaridan Ismoil Obidiy Yo‘ldosh bo‘lgan [4]. Bu gazetada tatar ma’rifatparvarlaridan Abdurauf Muzaffar, No‘shiravon Yavushev, Abdulla Begi, Mahmud Budayli [5 Dilnoza], I. Aliyev, Sh. Muxtorov, rus sharqshunosi V. Nalivkin, o‘zbek ziyolilaridan M. Behbudiy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Nozimaxonimlar faoliyat olib borishgan [6]. Ammo bu gazeta chor ma’murlari tomonidan yopib qo‘yiladi. Bu gazetaning faol qalamkashlaridan Abdurauf Muzaffar 1889-yilda Rossiyaning sobiq Simbirsk gubernasidagi Sinchilevsk uyezdi, Staro-Timoshkino qishlog‘ida tug‘ilgan. Millati – tatar. Ayrim sabablar tufayli u 1914-yilning boshlarida Turkistonga kelib qolgan [7].

“Taraqqiy” gazetasi faoliyati to‘xtatilgandan keyin, oradan ikki yil o‘tib, 1908-yil apreldan yana bir tatar ma’rifatparvari A. Bektemirov muharrirligida “Osiyo” gazetasi chiqarila boshlandi. Taniqli o‘zbek ma’rifatparvari A. Avloniy ham mazkur gazeta tashkil etilishida katta rol o‘ynagan [8]. Gazetaning beshta soni chiqqandan so‘ng u podsho ma’murlari tomonidan yopildi. Gazeta sahifalarida tatar olimi Abdurashid Ibrohimovning turkchilik va islomchilik masalalariga bag‘ishlangan hamda boshqa jadid ziyolilarining Turkistonda maorif tizimini isloh etish bo‘yicha maqolalari bosilgan edi [9]. “Sadoyi Farg‘ona” gazetasida ham ko‘plab tatar ma’rifatparvarlari faoliyat ko‘rsatgan. Masalan, tarjimon Nurmuhammad Usmonov bu gazetada ish olib borgan [10]. Mashhur tatar siyosiy arbobi Islom Shoahmedov “Туркестанские край” gazetasiga asos solgan [11]. Tatar ma’rifatparvari No‘shiravon Yavushev “Sadoyi Turkiston”, “El bayrog‘i”, “Ulug‘ Turkiston” gazetalarida maktab va madrasani isloh qilish, yangi usul maktablarini tashkil etish haqidagi maqolalari bilan gazeta faoliyatida ishtirok etgan.

Tatar ziyolilari Xalif Tulakov va Ibrohim Tohiriylar “Chayon” jurnaliga asos soladilar. Ammo bu jurnal yopib qo‘yilgach, Ibrohim Tohiriy “Cho‘l Chayon” jurnaliga asos soladi [12]. “Sho‘roi Islomiya” gazetasi 1917-yil 16-maydan Turkiston Markaziy “Sho‘roi Islomiya” jamiyati tomonidan chiqarilgan siyosiy, iqtisodiy va ijtimoiy gazeta bo‘lib, uning muharriri tatar A. Battol edi [13]. “El bayrog‘i” gazetasi 1917-yil sentabrda nashr etila boshlangan bo‘lib, bu gazetaga yana bir tatar ziyolisi Po‘lat Soliyev muharrirlik qiladi [14]. “Ulug‘ Turkiston” gazetasi Toshkent tatarlarining nashri bo‘lib, 1917-yil 25-apreldan chop qilina boshlangan. Bu gazetaga boshqa bir tatar ziyolisi Kabir Bakir rahbarlik qiladi. Turkiy xalqlarning birligini ta’minlashni o‘z oldiga asosiy maqsad qilib qo‘ygan “Kengash” gazetasiga boshqird millatiga mansub ma’rifatparvar Ahmad Zakiy Validiy muharrirlik qilgan [15].

Mahmudxo‘ja Behbudiy tomonidan asos solingan “Oyina” jurnali sahifalarida nafaqat turkistonliklar, balki turk, tatar, afg‘on, eron shoirlari ham o‘z ijodiy namunalari bilan faol qatnashganliklarining guvohi bo‘lamiz. Masalan, Rijoizoda Mahmud Akrom, Dog‘istoniy, Kafkoziy, Javdat, Shayx Olim Eroniy, Mahmud Tarziy, Zuhuriddin Fathiddinzoda kabi shoirlar ijodini misol qilib keltirish mumkin. Bu Sharq ziyolilari o‘z ijod namunalari bilan jurnal rivojiga munosib hissa qo‘shadilar.

1912-yili Buxoro jadidlari asos solgan “Buxoroi Sharif” va “Turon” gazetalarining muharriri ozarbayjonlik mashhur ma’rifatparvar Mirzo Jalol Yusufzoda edi. “Buxoroi Sharif” gazetasi sahifalarida uning jami 200 dan ortiq maqolasi, risolasi, suhbati, xatlarga javoblari va xabarlari bosilgan. Yana bir qator she’rlari “Turon” gazetasi sahifalarida bosib chiqarilgan [16].

Buxoro Xalq Sovet Respublikasining dastlabki nashri bo‘lgan “Buxoro axbori” gazetasining 1923-yildan boshlab oxirgi 9 ta soniga va uning o‘rniga nashr qilina boshlagan “Ozod Buxoro” gazetasining 87 ta soniga tatar jurnalisti Qosim Sorokin boshchilik qiladi [17]. Qosim Sorokin gazetaning badiiy saviyasi o‘sishiga katta hissa qo‘shadi. Umuman olganda, Turkistonda Sharq ma’rifatparvarlarining vaqtli matbuot rivojidagi hissasi ulkan bo‘ldi. Ushbu maqolada ularning ayrimlari haqida ma’lumot berdik, xolos. Keyingi tadqiqotlarimizda Sharq ma’rifatparvarlarining vaqtli matbuotdagi faoliyatini batafsil yoritishga harakat qilamiz.

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, Turkistonda vaqtli matbuotning vujudga kelishi va rivojlanishida Sharq ma’rifatparvarlarining hissasi juda katta bo‘ldi. Gazeta va jurnallarning ijtimoiy, siyosiy, ilmiy va badiiy saviyasi yuksalishida Sharq ziyolilari katta rol o‘ynadilar. Ular tomonidan vaqtli matbuot sahifalarida ilgari surilgan ilg‘or g‘oyalar Turkiston ijtimoiy-siyosiy hayotida chuqur iz qoldirdi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Milliy arxivi. – I-1-fond, 20-ro‘yxat, 2879-ish, 20-bet.
2. Abduazizova N. Turkiston matbuoti tarixi (1870–1914). – Toshkent: Akademiya, 2000. – B. 28.

ISSN 3060-5059 (Online)

3. Isoqboev A. A. Turkiston ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida tatar-boshqird ma'rifatparvarlarining faoliyati (XIX asr oxiri – XX asr boshlari): tarix fanlari nomzodi dissertatsiyasi. – Namangan, 2008. – B. 108.

4. Abduazizova N. Turkiston matbuoti tarixi (1870–1914). – Toshkent: Akademiya, 2000. – B. 28.

5. Jamolova D. Turkiston jadidlarining tatar, turk, afg'on va ozar taraqqiyparvarlari bilan aloqalariga oid // O'zbekiston tarixi. – 2022. – № 3.

6. Isoqboev A. A. Turkiston ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida tatar-boshqird ma'rifatparvarlarining faoliyati (XIX asr oxiri – XX asr boshlari): tarix fanlari nomzodi dissertatsiyasi. – Namangan, 2008. – B. 108.

7. O'zbekiston Milliy arxivi. – T-132-fond, 3-ro'yxat, 1-ish.

8. Avloniy A. Tanlangan asarlar. – 1-jild. – Toshkent: Ma'naviyat, 1998.

9. Isoqboev A. A. Turkiston ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida tatar-boshqird ma'rifatparvarlarining faoliyati (XIX asr oxiri – XX asr boshlari): tarix fanlari nomzodi dissertatsiyasi. – Namangan, 2008. – B. 108.

10. O'zbekiston Milliy arxivi. – I-461-fond, 1-ro'yxat, 1315-ish.

11. Jamolova D. Turkiston jadidlarining tatar, turk, afg'on va ozar taraqqiyparvarlari bilan aloqalariga oid // O'zbekiston tarixi. – 2022. – № 3.

12. Isoqboev A. A. Turkiston ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida tatar-boshqird ma'rifatparvarlarining faoliyati (XIX asr oxiri – XX asr boshlari): tarix fanlari nomzodi dissertatsiyasi. – Namangan, 2008. – B. 108.

13. Ziyo Said. O'zbek vaqtli matbuoti tarixiga materiallar (1870–1927). – Toshkent–Samarqand: O'zbekiston davlat nashriyoti, 1927.

14. Temirov F. Po'lat Soliyev. – Toshkent: ABU MATBUOT-KONSALT, 2011.

15. Isoqboev A. A. Turkiston ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida tatar-boshqird ma'rifatparvarlarining faoliyati (XIX asr oxiri – XX asr boshlari): tarix fanlari nomzodi dissertatsiyasi. – Namangan, 2008. – B. 108.

16. Rahmonov K. Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tarixi matbuot sahifalarida (1920–1924-yillar). – Toshkent: ABU MATBUOT-KONSALT, 2012. – B. 20.

17. Rahmonov K. Buxoro Xalq Sovet Respublikasi tarixi matbuot sahifalarida (1920–1924-yillar). – Toshkent: ABU MATBUOT-KONSALT, 2012. – B. 34.